

Oponentský posudok na habilitačnú prácu

Mgr. Miroslavy Daňovej, PhD.

Prstene a gemy z vojenského kastela v Iži, Trnava 2021

(100 str. textu s ilustráciami, 26 str. bibliografie, 6 str. tab. katalógu, 5 tab. ilustračných príloh)

Predložená habilitačná práca Mgr. Miroslavy Daňovej, PhD. je rukopisom monografie, ktorá je v súčasnosti už v tlači a v čase obhajoby bude už snáď prístupná i v publikovanej podobe, a to s pozmeneným názvom „Prstene a gemy z vojenského tábora v Iži“, pretože už samotný termín kasteľ označuje rímsky vojenský tábor.

Témou habilitačnej práce bolo zhromaždenie všetkých dostupných údajov a komplexné spracovanie, analýza, vyhodnotenie a interpretácia špecifického druhu nálezov – prsteňov a gem, ktoré pochádzajú z dlhoročných výskumov areálu rímskeho vojenského tábora v Iži, resp. i z jeho okolia. Ide síce o menej početný, ale najmä z hľadiska interpretačných možností významný súbor predmetov, pretože patrili k osobnému vlastníctvu jednotlivcov z radov príslušníkov vojenskej posádky tohto tábora. Popri všeobecných trendoch v nosení a používaní prsteňov vo vojenskom prostredí na severných hraniciach Panónie tak v mnohom odzrkadľujú aj individualitu a zmýšľanie ich nositeľov.

Autorka síce prácu tematicky a hierarchicky rozčlenila do niekoľkých kapitol a podkapitol, ktoré však nie sú číslované a nie sú v texte ani inak zvýraznené. Domnievam sa, že práve ich číselné označenie a členenie, resp. aspoň zvýraznenie nadpisov by prispelo k lepšej orientácii tak v texte práce, ako i v rozoberanej problematike.

V úvode práce M. Daňová stručne zhrnula informácie a postup pri zhromažďovaní relevantných údajov k pramennej báze, uviedla dôležité a zásadné publikácie k danej problematike, o ktoré sa pri analýze a vyhodnocovaní jednotlivých nálezov i celého súboru opierala, a načrtla i základné členenie práce.

V úvodnej kapitole nazvanej *Genius loci* sa venovala „stručným dejinám bádania“ rímskeho tábora v Iži, a to od prvých publikovaných náčrtov jej zvyškov pochádzajúcich už zo 17. storočia (mapa G. G. Priorata z roku 1670) i prvých opisov stavu náleziska z 18. storočia (R. Pococke 1763), cez prvé rozsiahle vykopávky realizované ešte pred prvou svetovou vojnou Jánosom Tóthom-Kuruczom. Nasledujú zmienky o prvom systematickom archeologickom výskume v 50-tych rokoch 20. storočia vedenom B. Svobodom i doplnkovom výskume M. Schmiedlovej a ozrejenie dôvodov začatia dlhotrvajúceho záchranného, a neskôr už systematického výskumu realizovaného Archeologickým ústavom SAV od roku 1978. V rámci podkapitoly „Rimania v Panónii a vznik vojenského tábora“ potom načrtla stručne i stavebno-historický vývoj tábora, ako sa javí v súčasnosti na základe výsledkov tohto výskumu. Domnievam sa, že práve v tejto časti mohli byť podstatne širšie rozvedené historické i strategické dôvody založenia tohto tábora v predmostí tábora légie v Brigetiu i jeho trvalé väzby na tento materský tábor, ako aj jeho úloha v nasledujúcich dvoch storočiach jeho existencie, a to aj v interakciách s okolitým germánskym obyvateľstvom.

Nasledujúca kapitola „Prstene a gemy vo svete Rimanov“ je rozdelená do troch podkapitol. V prvej z nich s názvom „Prsteň ako symbol“ pripomína autorka niektoré

z mnohorakých funkcií a symbolov, ktoré tieto šperky, popri ich obvyklom dekoratívnom význame, v živote i v spoločnosti Rimanov zohrávali a plnili, a špeciálne i vo vojenskom prostredí (odznak úradu, poslania, postavenia vo vojenskej hierarchii i sociálneho statusu a pod.). Uvádza i význam ich výzdoby, najmä rytých motívov a symbolov na očkách či gemách s ich väzbou na religiozitu, ale aj spoločensko-politické pomery. Už v tejto časti by bolo podľa mňa vhodné spomenúť a rozviesť práve aj ich sčasti praktickú funkciu a význam, a to, že sa nepochybne bežne, a zrejme i často, používali ich odtlačky na pečatenie úradných i súkromných písomností. V nasledujúcej časti venovanej výrobe šperkov sa v podkapitole zaoberá kovovými materiálmi používanými na zhotovenie rímskych prsteňov, technológii ich výroby a technikám ich opracovania a výzdoby. V ďalšej rozsiahlejšej podkapitole potom charakterizuje spôsob výroby a opracovania očiek a gem z polodrahokamov a iných materiálov, teda glyptike, používaným druhom polodrahokamov, ich pôvodu a výberu, ich náhradám sklenenými napodobeninami a krátko i jantáru. Venuje sa i technike a spôsobu výroby a tvorbe brúsených výjavov, pričom poukázala na v rímskej glyptike obvyklé rozlišovanie podľa ich stvárnenia hlavne na starší klasický a mladší lineárny štýl.

Jadro a hlavnú časť práce predstavuje kapitola s názvom „Nálezy z vojenského kastela v Iži“. Tu by zrejme bol vhodnejší názov buď z vojenského tábora, alebo jednoducho len z kastela, pretože už tento termín, ako som na to poukázal už v úvode, označuje vojenský tábor.

Keďže prstene a gemy pochádzajú z dvoch výrazne odlišiteľných vývojových etáp tábora v Iži, a teda i z dvoch chronologicky, interpretačne a historicky odlišných situácií a súvislostí, autorka ich logicky a odôvodnene spracovala a analyzovala v dvoch samostatných skupinách a podkapitolách. Na rozlíšenie oboch skupín použila aj ich odlišné označenie arabskými a rímskymi číslicami.

V prvej podkapitole s názvom „Nálezy z drevozemného tábora“ spracovala a analyzovala súbor dvanástich, zväčša železných prsteňov a jednej gemy, ktoré sa našli v dosiaľ preskúmaných častiach tejto staršej stavebno-historickej etapy tábora. Odkryté nálezové situácie svedčia o jej veľmi krátkom trvaní v období markomanských vojen, pričom výstavba tohto tábora sa predpokladá niekedy v roku 175 a jeho násilný zánik sa datuje do roku 179. V začiatku tejto podkapitoly uvádza miesta, a sčasti i nálezové okolnosti jednotlivých prsteňov. Následne pod nadpisom „Prstene“ detailne rozoberá každý jednotlivý exemplár, pričom sa zameriava najmä na analýzu výjavov a motívov zobrazených na zachovaných očkách a gemách, ich určeniu, interpretácii i symbolike. Dôkladne rozoberá výjav na gеме železného prsteňa P.1 s výjavom Herkula s viacerými paralelami aj vo vojenskom prostredí. Na železnom prsteni P.4 s poškodenou sklenenou gemou sa jej podarilo po podrobnom skúmaní identifikovať aspoň časť zobrazenej lúčnej kobyľky. Pri gеме na železnom prsteni P.8, kde je vyobrazenie busty mladíka dospela po zhromaždení niekoľkých analógií k presvedčeniu, že ide zrejme o portrét Antinoa. Takúto interpretáciu však považujem za veľmi hypotetickú a otáznu. Jednoznačné je však určenie zobrazenia na jaspisovej gеме železného prsteňa P.9 ako Jupitera s charakteristickými atribútmi. Obsirnejšie sa venuje i možnostiam bližšej identifikácie spomedzi jeho viacerých eponýmií. Podobne jednoznačné je aj určenie výjavu vyrytého na karneolovej gеме, ktorý podľa atribútov zobrazuje Minervu. Autorka konštatuje, že aj jej zobrazenia sa pomerne často vyskytujú vo vojenskom prostredí. K striebornému prsteňu P.10 s rozšírenou atypickou platničkou sa jej nepodarilo nájsť adekvátne paralely, uvádza len podobnosť s prsteňmi s antiteckým zobrazením niektorých zvierat, plazov či rýb a jeho interpretáciu ponechala otvorenú.

Domnievam sa, že podrobnejšia analýza v tomto smere mohla predsa ešte priniesť bližšiu interpretáciu značne štylizovaného tvaru platničky. Ostatné, zväčša silne poškodené exempláre sa autorke z pochopiteľných dôvodov nepodarilo bližšie určiť a analyzovať.

Druhú podkapitolu nazvala autorka „Šperky z obdobia kamenného kastela“, hoci sa opäť venuje len nálezom prsteňov z tejto jeho podstatne dlhšie trvajúcej stavebno-historickej etapy, datovanej od konca 2. až takmer po koniec 4. storočia. V úvodnej časti sa opäť stručne venuje miestam a nálezovým situáciám týchto prsteňov. Pri nálezoch pochádzajúcich z výskumu B. Svobodu v 50-tych rokoch 20. storočia však nie sú známe ich nálezové okolnosti ani presnejšie miesto nálezu. Značná časť aj novšie objavených prsteňov sa našla v sekundárnej polohe v premiešaných vrstvách alebo v nie celkom jasných nálezových kontextoch. Preto sa autorka pri ich spracovaní, datovaní a hodnotení nemohla opierať o žiadne spoľahlivé stratigrafické situácie, ale zväčša len o ich typologické zatriedenie a všeobecné chronologické zaradenie.

Túto druhú skupinu tvorí desať rôznych prsteňov, jedna kamea a tri gemy nájdené vo vrstvách neskoršieho kamenného kastela, ktoré sa z väčšej časti výrazne odlišujú od predošlej skupiny. Autorka uvádza, že šesť exemplárov prsteňov bolo zhotovených z bronzovej zliatiny, pritom však jeden z nich P.IX je zo striebra, ďalšie dva sú zo železa, jeden zo zlata a jeden z jantáru. Podobne ako v predošlej časti potom následne v podkapitole „Prstene“ detailne analyzuje a rozoberá každý jednotlivý exemplár podľa spôsobu ich vyhotovenia, tvaru, výzdoby, a následne sa venuje najmä určeniu a interpretácii symboliky použitých motívov na gemách a štítkoch. Pri ich typologickom zaradení sa tak, ako v predošlej časti opiera o prácu H. Giraudovej, ktorá však zjavne nedopatrením chýba v súpise literatúry.

Pri železnom prsteni P.I s oranžovou karneolovou gemou s vybrúseným motívom brodivého vtáka opravila jeho pôvodné určenie na bociana, a následne sa obsirnejšie venovala jeho symbolike. Pri železnom prsteni P.III sa jej napriek značnému poškodeniu sklenej gemy po dôkladnej analýze podarilo v zobrazení aspoň čiastočne identifikovať mužskú postavu, ktorú potom interpretuje, hoci len istou pravdepodobnosťou, ako zobrazenie héra, ktoré vo vojenskom prostredí malo zjavne symbolický význam. Ďalší jantárový prsteň P.IV patrí k pomerne zriedkavým a neobvyklým exemplárom. Za centrum jantárových výrobkov sa považuje Aquleia a podobný tvar prsteňa je doložený v nálezoch z Poetovia, preto by nález z Iže mohol podľa autorky poukazovať aj na väzby k tejto oblasti. Adekvátne pozornosť je v tejto časti venovaná pomerne výnimočnému nález, masívnemu zlatému prsteňu, ktorý sa našiel v sekundárnej polohe. Na jeho štítku je namiesto očka-gemy umiestnená platnička s ošúchaným vyobrazením postáv ženy a muža s gestom podaných rúk. Pri jeho interpretácii prichádza okrem obvyklého symbolu *dextrarum iunctio*, teda manželského zväzku či prisahy podľa M. Daňovej do úvahy aj niekoľko ďalších možností. Napríklad na minciach sa vyskytujú podobné výjavy ako symbol *Concordie*, ktoré sa považujú aj za deklarovanie svornosti v cisárskej rodine, či vôbec svornosti v ríši práve v období striedajúcich sa vojenských cisárov v 3. storočí. Pokus o výklad tejto scény, ako výjav spojenia rúk cisára s bohyňou *Concordia Militum*, ako aj zámerné nahradenie pôvodnej gemy novou platničkou s takouto scénou z dôvodu *damnatio memoriae* však považujem bez ďalších relevantných dokladov za príliš hypotetické a málo pravdepodobné. Omnoho reálnejšie sa javí možnosť, že pôvodné vypadnuté a stratené očko bolo nahradené platničkou.

Na dvoch štítkových bronzových prsteňoch, najmä na prsteni P.VI, sa autorke podarilo identifikovať jednoznačne zobrazenie orla s rozťahnutými krídlami, teda motív obvyklý hlavne vo vojenskom prostredí. Na treťom štítkovom prsteni P.VIII by okrem pôvodnej interpretácie motívu ako zobrazenie obetného oltára s postrannými vojenskými insígniami podľa M. Daňovej mohlo ísť i o zobrazenie tzv. *panoplia*, teda kompozície podobnej tropeu. Tieto exempláre možno na základe typologického zaradenia už datovať do obdobia neskoršej antiky. Prsteň P.IX v podobe polygonálnej striebornej obrúčky s vbíjanými, ale nečitateľnými znakmi sa radí k pomerne rozšíreným typom prsteňa v rímskych provinciách, ktorých obľuba podľa analógií dosiahla vrchol v 3. a v 4. storočí.

Poslednú časť tejto podkapitoly tvorí analýza troch samostatne nájdených gem. Prvou z nich je sardoniová kamea G.I s portrétom bradatého plešatého muža z ľavého profilu, ktorá je však poškodená a neúplná, čo značne sťažuje jej určenie a interpretáciu. M. Daňová sa na základe paralel na gemách a zobrazení na minciach pokúsila o jeho určenie buď ako portrét cisára Macrina alebo Pupiena, a teda jej datovaním do 1. polovice 3. storočia. Priznáva však, že ide o hypotézu, ktorú by bolo potrebné ešte overiť ďalšími analýzami. Na druhej gеме z jaspisu, ktorá je taktiež poškodená a neúplná, je štylizovane zobrazený portrét mladého muža z ľavého profilu. Autorka sa domnieva, že nad účesom mladíka sú stopy „lúčov“, ktoré mohli naznačovať lúčovitú korunu – *corona radiata*, čo ju vedie k úvahám o možnej súvislosti so zobrazením božstva *Sol*, prípadne i so zobrazením niektorých cisárov, napr. Elagabala alebo Gordiana III. Uvedené stopy „lúčov“ však nie sú vlastne na gеме rozpoznateľné, takže bez ďalších znakov je takéto hypotetické určenie portréту nepresvedčivé. Tretia jaspisová gema sa našla vo vrstvách kasárenskej budovy datovanej do 1. polovice 3. storočia. Sú na nej vyryté dve, vzájomne sa sčasti prekrývajúce mužské hlavy z ľavého profilu. Na rozdiel od pôvodných interpretácií T. Kolníka identifikuje M. Daňová na základe početných analógií tieto busty opodstatnene ako zobrazenie Siléna a Baccha.

K týmto prsteňom pochádzajúcim priamo z priestoru rímskeho tábora v Iži pripojila M. Daňová ako samostatnú časť ešte appendix, do ktorého zahrnula dva nálezy prsteňov z jeho okolia a nález sklenej gemy ešte z konca 19. storočia, ktorý je uložený v zbierkach Maďarského národného múzea s označením náleziska „Celemantia oproti Brigetiu“.

Strieborný prsteň P.A.I s nezdobenou obrúčkou sa našiel pri systematickom prieskume dočasných poľných táborov z obdobia markomanských vojen, ležiacich východne od kastela. Na jeho gеме je zobrazená tróniaca postava s atribútmi, podľa ktorých ju je možné jednoznačne identifikovať ako Jupitera Kapitolského. Druhý prsteň P.A.II sa našiel náhodne v záhrade v neďalekých Patinciach. Je vyhotovený zo striebra so stopami pozlátenia. Na pleciach je plastická výzdoba v tvare štylizovaných rastlinných úponkov a v strede je vsadená gema z chalcedónu s vyobrazením, v ktorom M. Daňová podľa odtlačku spoľahlivo rozpoznala leva a nad ním vyrytú hviezdu. Podľa publikovaných paralel toto zobrazenie možno interpretovať ako znamenie zverokruhu. Starší nález gemy G.A.I mohla podľa môjho názoru autorka zahrnúť už do predošlej časti o gemách z kamenného kastela. Je na nej zobrazená kráčajúca detská postava, ktorú T. Gesztely identifikoval ako Amora alebo mladého Baccha. M. Daňová sa stotožňuje s touto interpretáciou, ale jej datovanie navrhuje rozšíriť na obdobie 1. až 2. storočia. Domnievam sa, že napriek štýlu zobrazenia na gеме, ktoré by mohlo naznačovať jej vyhotovenie už v tomto období, do priestoru kamenného kastela v Iži sa zrejme dostala až v dobe jeho výstavby alebo ešte neskôr.

V nasledujúcej časti pod titulom „Zhrnutie“ autorka v podstate opakuje niektoré poznatky získané analýzou súboru prsteňov z drevozemného tábora a z kamenného kastela, ktoré doplnila dvomi grafmi, ktoré podávajú prehľad o materiáloch, z ktorých boli prstene a gemy vyhotovené a ich typologické zaradenie podľa triedenia H. Giraudovej.

V ďalšej kapitole „Vyhodnotenie“ M. Daňová rovnako rekapituluje výsledky dosiahnutých analýz s tým, že zhrňa najmä identifikované motívy na gemách, očkách a štítkoch analyzovaného súboru prsteňov z hľadiska ich zastúpenia a symboliky. Uvažuje aj o miestach výroby týchto prsteňov, pričom nevyklučuje, že časť z nich mohla pochádzať aj z dielni produkujúcich priamo v Brigetiu. Podľa pomerne rovnomerného rozptýlenia nálezov prsteňov v preskúmaných častiach drevozemného tábora možno usudzovať, že ich zrejme bežne vlastnili a nosili vojaci jeho posádky. Rozptyl nálezov v priestore preskúmaných častí mladšej etapy kamenného kastela je náhodný a zodpovedá skôr technike a metodike výskumov.

V poslednej kapitole s názvom „Záver“ v prvej časti autorka rozdelila zastúpené zobrazenia na prsteňoch podľa motívov do štyroch skupín. Do prvej zaradila motívy predstavujúce božstvá a hrdov, ktoré sa často spájajú s vojenským prostredím. Do druhej skupiny motívy, ktoré súvisia s kultom cisára a symbolmi vernosti cisárovi. Tretiu skupinu rozčlenila ešte na dve podskupiny, prvú s vojenskými symbolmi a druhú s inými symbolmi napr. oddanosti, úcty či s apotropéjnym, ochranným významom. Do štvrtej skupiny zaradila motívy s problematickou alebo nejasnou interpretáciou. Zvyšná časť záveru je už do značnej miery opakovaním dosiahnutých výsledkov analýz.

Text práce je doplnený o konkordanciu všetkých spracovaných exemplárov prsteňov, obsiahly súpis použitých prameňov a literatúry, katalóg v tabuľkovej podobe a päť tabuliek ilustrácií.

Predložená práca predstavuje komplexné spracovanie, analýzu a interpretáciu súboru nálezov prsteňov a gem z rímskeho vojenského tábora v Iži i z jeho bezprostredného okolia. Poskytuje ucelený obraz o tomto špecifickom druhu šperku, ktorý naplňoval nielen ozdobné, ale aj viaceré symbolické, religiózne, ochranné i praktické funkcie. Ich materiál a stvárnenie odzrkadľuje aj postavenie ich nositeľov vo vojenskej hierarchii, a sčasti aj ich individualitu, zmýšľanie a vieru. Zároveň tak umožňuje pozoruhodný náhľad do škály takýchto prsteňov, ktoré sa nosili a používali vo vojenskom prostredí na hraniciach Panónie v období od markomanských vojen až do záveru 4. storočia.

Habilitačnú prácu Mgr. Miroslavy Daňovej, PhD. aj kvôli jej špecifickému zameraniu považujem za prínosnú najmä pre bádanie o historickom vývoji limitnej oblasti v Panónii, ale aj pre ostatné rímske hraničné úseky a ich zázemie. Preto ju odporúčam pre habilitačné konanie a obhajobu pre získanie vedecko-pedagogického titulu docentky.

V Nitre, dňa 7. 12. 2021

PhDr. Ján Rajtár, CSc.